

Więź rodzinna – refleksje nad charakterem dobra oraz dopuszczalnością i sposobami kompensacji krzywdy wywołanej jego naruszeniem



Magdalena Gąska

Doktorantka w Katedrze Prawa Cywilnego na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego. Zajmuje się aspektami medycznymi prawa cywilnego, prawem farmaceutycznym oraz systemem opieki zdrowotnej.

✉ magdalena.gaska@student.uw.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-7431-0704>

Family Relationship – Analysis of the Interest’s Nature and Remarks on Acceptability as Well as Appropriate Ways to Compensate the Non-pecuniary Loss Incurred by the Infringement of this Interest

The article discusses the concept of a family relationship being a personal interest within the meaning of Article 23 of the Civil Code, created in the case law of the Supreme Court. It entitles the close relatives of a direct victim to claim compensation damages on the grounds of Article 448 of the Civil Code. The concept is regarded as controversial. Its opponents especially point out that a family relationship cannot be qualified as a personal interest, because of its interpersonal character. The author of the article brings to light the developmental nature of the concept, presents other probable directions of its evolution and anticipates its influence on the legal system.

Słowa kluczowe: więź rodzinna, zadośćuczynienie, pośrednio poszkodowany, krzywda, dobro osobiste

Key words: family relationship, damages, indirect victim, non-pecuniary loss, personal interest

W sierpniu bieżącego roku upłynie dekada od wejścia w życie art. 446 § 4 k.c. Poprzez dodanie tego przepisu ustawodawca stworzył, lub raczej przywrócił, możliwość dochodzenia roszczeń o za-

dośćuczynienie pieniężne tytułem krzywdy doznanej przez najbliższych członków rodziny zmarłego w wyniku zdarzenia o charakterze deliktowym. Istotnym skutkiem wprowadzenia tej regulacji było

wpracowanie na drodze orzeczniczej koncepcji więzi rodzinnych jako dobra osobistego w rozumieniu art. 23 k.c. Koncepcja ta zyskała aprobatę części przedstawicieli doktryny i stosowana jest w orzecznictwie. Ponadto ma ona charakter dynamiczny i ulega ciągłemu rozwojowi. Jednocześnie część przedstawicieli doktryny prawa cywilnego podnosi wątpliwości co zasadności kwalifikowania więzi rodzinnych do kategorii dóbr osobistych. Zwraca się przede wszystkim uwagę na wadliwość konstrukcyjną tej koncepcji, której przesłaniać nie powinno aksjologiczne i sprawiedliwościowe uzasadnienie jej wykształcenia. Istnienie tychże kontrowersji oraz doniosłość tytułowego zagadnienia dla praktyki były asumptem do przygotowania niniejszego podsumowania dorobku minionej dekady.

W ramach niniejszego opracowania na wstępie zarysowane zostały rozwiązania w zakresie kompensowania krzywdy doznanej przez najbliższych członków rodziny zmarłego na gruncie polskiego prawa cywilnego. Kolejno przybliżono koncepcję więzi rodzinnej jako dobra osobistego w rozumieniu art. 23 k.c. oraz jej kluczowe, wciąż budzące wątpliwości aspekty, które stanowią oś prowadzonego w nauce prawa cywilnego dyskursu. Następnie zaprezentowano kierunki rozwoju powyższej koncepcji oraz ich ocenę wyrażaną w doktrynie i orzecznictwie, poszerzoną o uwagi prawnoporównawcze. Na koniec naświetlone zostały antycypowane skutki ewolucji koncepcji oraz przedstawiono propozycje zniesienia istniejących rozbieżności orzeczniczych w zakresie dopuszczalności kompensacji szkód niemajątkowych doznanych przez osoby bliskie poszkodowanego.

1. Zadośćuczynienie za krzywdę doznaną przez najbliższych członków rodziny w prawie polskim

Już pod rządami Kodeksu zobowiązań¹ w razie śmierci poszkodowanego wskutek uszkodzenia ciała lub wywołania rozstroju zdrowia sąd mógł przyznać najbliższemu członkowi rodziny zmarłego lub instytucji przez nich wskazanej stosowną sumę pieniężną, jako zadośćuczynienie za doznaną przez nich krzywdę mo-

ralną. Co istotne, w okresie międzywojennym, co do zasady, nie kwestionowano adekwatności kompensacji krzywd osób bliskich za pomocą środków pieniężnych².

Kwestię tę zaczęto odmiennie traktować po zakończeniu II wojny światowej. Najdobitniejszy wyraz sceptycyzmu wobec instytucji zadośćuczynienia dla osób bliskich poszkodowanego stanowiła uchwała podjęta przez Sąd Najwyższy³ w 1951 r.⁴ W orzeczeniu SN stwierdził, iż: „zasądzenie zadośćuczynienia za krzywdę moralną z art. 166 k.z. na rzecz najbliższych członków rodziny należy uznać za sprzeczne z zasadami współżycia społecznego w Państwie Ludowym”⁵. Choć pogląd ten był bardzo różnie oceniany w doktrynie i wywołał wiele kontrowersji⁶, to jednak Sąd Najwyższy potwierdził go i rozwijał w kolejnych uchwałach⁷. Ostatecznie art. 166 k.z. nie znalazł swojego

2 Wyrok SN z dnia 15 listopada 1937 r., II C 2097/36.

3 Sąd Najwyższy zwany będzie w dalszej części dalej Sądem Najwyższym lub SN.

4 Uchwała Sądu Najwyższego w składzie siedmiu sędziów dnia 15 grudnia 1951 r., sygn. akt C 15/51.

5 W uchwale SN ponadto orzekł, że „poczucie socjalistycznej moralności razi (...) myśl o możliwości wyrównywania przykrości doznanej przez śmierć drogiej osoby zwiększonymi wydatkami konsumpcyjnymi”. Przytoczony pogląd jest dowodem na zmianę postrzegania instytucji zadośćuczynienia. Kwestie związane z dopuszczalnością wynagradzania krzywdy zaczęły być oceniane z perspektywy moralności i poczucia słuszności ugruntowanego w społeczeństwie. Takie ujęcie było obce praktyce orzeczniczej międzywojnia, gdzie tego rodzaju rozważania nie były prowadzone, jednakże stanowiło wyraz nowych, powojennych czasów, gdyż podobny sceptycyzm wyrażano w nauce prawa innych krajów, np. w Niemczech lub Austrii.

6 B. Janiszewska, *Refleksje na temat wprowadzenia art. 446 § 4 KC (w:) K. Szczepanowska-Kozłowska (red.), Oblicza prawa cywilnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bleszyńskiemu*, Warszawa 2013, s. 196, 197.

7 Uchwała z dnia 13 grudnia 1952 r., sygn. akt C 1208/52 oraz Uchwała z dnia 29 stycznia 1957 r., I Co 37/56. W uzasadnieniu do ostatniego z wyżej wskazanych orzeczeń SN stwierdził ponadto, iż „żądanie zadośćuczynienia za krzywdę moralną na podstawie art. 166 k.z. nie może być uwzględnione, gdy krzywda ta polega wyłącznie na cierpieniu z powodu utraty osoby najbliższej, nie łączy się natomiast z pogorszeniem sytuacji życiowej uprawnionego (...) narastających trudno-

1 Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. – Kodeks zobowiązań, Dz.U. R.P. 1933, nr 82, poz. 598; dalej: k.z.

odpowiednika w Kodeksie cywilnym⁸. Spowodowało to, iż na kilka kolejnych dekad najbliżsi członkowie rodziny zmarłego w wyniku zdarzenia deliktowego pozbawieni zostali jakichkolwiek środków kompensacji doznanej szkody niemajątkowej.

Dopiero u początków nowego milenium dało się zaobserwować tendencje w orzecznictwie do poszukiwania sposobów wynagradzania krzywdy najbliższych członków rodziny zmarłego w oparciu o obowiązujące przepisy⁹. Równolegle w nauce prawa zaczęto coraz

ści życiowych (...) koniecznością podejmowania wzmocnionych wysiłków". Takie ujęcie problemu w sposób wyraźny przeniosło akcent z ochrony niemajątkowych interesów poszkodowanego najbliższego członka rodziny zmarłego na aspekty związane z majątkowymi uszczerbkami. Z. Radwański (*Zadośćuczynienie pieniężne za szkodę niemajątkową. Rozwój i funkcja społeczna*, Poznań 1956, s. 180) określił tę koncepcję mianem „odszkodowania za szkodę majątkową pod firmą zadośćuczynienia”.

8 Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, tekst jedn. Dz.U. 2017, poz. 459 z późn. zm.; dalej: k.c. lub Kodeks cywilny.

9 Wypracowane rozwiązania szły dwutorowo. Pierwsza z koncepcji zakładała, iż krzywda najbliższych członków rodziny zmarłego mogła być kompensowana w oparciu o art. 446 § 3 k.c., tj. w ramach odszkodowania za znaczne pogorszenie sytuacji życiowej pośrednio poszkodowanego. Tego rodzaju rozstrzygnięcia zapadały jednak tylko w przypadku kumulatywnego wystąpienia uszczerbków majątkowych i niemajątkowych (Z. Masłowski [w:] J. Ignatowicz (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 2, Warszawa 1972, s. 1119; Wyrok Sądu Najwyższego z 5 października 2002 r., II CKN 985/00, LEX nr 77043; Wyrok Sądu Najwyższego z 15 października 2002 r., II CKN 985/00; Wyrok Sądu Najwyższego z 24 października 2007 r., IV CSK 192/07; ponadto pogląd ten wyrażany był już wcześniej w orzecznictwie, np. w Wyroku Sądu Najwyższego z 5 stycznia 1968 r., I PR 424/67). Drugie rozwiązanie opierało się na koncepcji naruszenia dóbr osobistych najbliższego członka rodziny zmarłego poszkodowanego. Występowało ono w dwóch wariantach. W pierwszym za podstawę zasądzenia zadośćuczynienia przyjmowano art. 444 k.c. w zw. z 445 k.c. i stosowano jedynie, gdy pośrednio poszkodowany doznawał poważnych reperkusji zdrowotnych (silna depresja, załamanie psychiczne *etc.*). Drugi wariant, przyjęty w nielicznych orzeczeniach sądów apelacyjnych, bazował na założeniu, iż wraz ze śmiercią poszkodowanego dochodzi do naruszenia dobra osobistego najbliższego mu

częściej wyrażać postulat o potrzebie podjęcia przez ustawodawcę interwencji w tym zakresie¹⁰. Został on zrealizowany na mocy ustawy nowelizującej k.c.¹¹, wprowadzającej § 4 do art. 446 k.c., zgodnie z którym sąd może przyznać najbliższemu członkom rodziny zmarłego odpowiednią sumę tytułem zadośćuczynienia pieniężnego za doznaną krzywdę.

2. Kompensacja krzywdy najbliższych członków rodziny zmarłego w oparciu o koncepcję naruszenia więzi rodzinnych

Wprowadzenie art. 446 § 4 k.c. nie poskutkowało zakończeniem dyskusji nad możliwością wynagradzania uszczerbków niemajątkowych osób bliskich zmarłych. Ustawa nowelizująca k.c.¹² nie zawierała żadnych szczególnych przepisów intertemporalnych, stąd sądy mogły stosować nową regulację tylko do przypadków, gdy szkoda wystąpiła po wejściu w życie powyższego przepisu, tj. po 3 sierpnia 2008 r. Powyższe spowodowało, iż sytuacja prawna najbliższych członków rodziny zmarłych, którzy doznali krzywdy przed i po wejściu w życie art. 446 § 4 k.c., była zasadniczo odmienna, mimo że osoby te *de facto* znajdowały się w analogicznym położeniu. Względny słuszości oraz poczucie sprawiedliwości społecznej zdecydowały o sformułowaniu kilku rozwiązań orzeczniczych ukierunkowanych na złagodzenie zaistniałej

członka rodziny określanego mianem więzi rodzinnej (Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 14 grudnia 2007 r., I ACa 1137/07; Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 23 września 2005 r., I ACa 554/04; B. Janiszewska, *Refleksje na temat wprowadzenia...*, dz. cyt., s. 208, wskazuje, że podobne orzeczenie zapadło już w okresie międzywojennym, tj. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 24 listopada 1937 r., I C 2096/36).

10 Zasadność dokonania zmiany legislacyjnej argumentowano m.in., podnosząc, że występuje wyraźnie zaznaczająca się potrzeba społeczna w tym zakresie i konieczność przeciwdziałania rozbieżnościom w orzecznictwie sądów powszechnych oraz że wpisałyby się ona w powszechnie przyjętą na gruncie polskiego prawa cywilnego zasadę wyłącznej kompetencji ustawodawcy do przyznawania nowych roszczeń o zadośćuczynienie pieniężne tytułem szkody niemajątkowej.

11 Ustawa z dnia 30 maja 2008 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2008, nr 116, poz. 731.

12 Tamże.

dysproporcji¹³. Stopniowo zdecydowanie największą aprobatę zdobył pogląd o dopuszczalności przyznawania najbliższemu członkowi rodziny zmarłego zadośćuczynienia w oparciu o art. 448 w zw. z art. 24 § 1 k.c., który to prezentowany był i rozwijany w orzecznictwie Sądu Najwyższego. Zgodnie z tą koncepcją skutek zdarzenia deliktowego naruszona zostaje szczególna więź łącząca zmarłego i najbliższego mu członka rodziny.

W orzeczeniach należących do omawianego nurtu¹⁴ Sąd Najwyższy wskazywał, iż jednostkom przysługuje prawo do życia rodzinnego i utrzymania więzi rodzinnych, wynikające z natury stosunków łączących członków podstawowej komórki społecznej¹⁵. Sąd Najwyższy podkreślał, że tego rodzaju wartości są powszechnie akceptowane przez społeczeństwo, ponadto jako jeden z najistotniejszych argumentów podniósł,

- 13 Pierwsza z nich stanowiła powrót do stosowanej niekiedy wcześniej praktyki zasądzenia zadośćuczynienia pieniężnego na rzecz najbliższych członków rodziny zmarłego w oparciu o art. 445 § 1 w zw. z art. 444 k.c. (Wyrok SA w Krakowie z 29 listopada 2000 r., I ACa 822/00; Wyrok SA w Warszawie z 12 lutego 2013 r., IV ACa 1140/12; Wyrok Sądu Apelacyjnego w Białymstoku z dnia 18 marca 2008 r., II AKa 26/08). Kolejna zakładała możliwość uwzględniania uszczerbków niemajątkowych przy określeniu wysokości odszkodowania w oparciu o art. 446 § 3 k.c., jednakże SN w Uchwale z dnia 22 października 2010 r., III CZP 76/10, uznał to za niemożliwe w świetle nowego stanu prawnego. SN potwierdził to stanowisko w wyrokach: z dnia 5 stycznia 1967 r., I PR 424/67, niepubl.; z dnia 27 listopada 1974 r., II CR 658/74, niepubl.; z dnia 30 listopada 1977 r., IV CR 458/77, niepubl.; z dnia 15 października 2002 r., II CKN 985/00, niepubl.; z dnia 25 lutego 2004 r., II CK 17/03, niepubl.; z dnia 30 czerwca 2004 r., IV CK 445/03, niepubl.; z dnia 9 marca 2007 r., V CSK 459/06, niepubl.; z dnia 16 kwietnia 2008 r., V CSK 544/07, niepubl. oraz z dnia 30 marca 2009 r., V CSK 250/09, niepubl.
- 14 Podstawowe założenia omawianego nurtu orzeczniczego odtworzyć można w oparciu o Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 14 stycznia 2010 r., IV CSK 307/09; Uchwałę Sądu Najwyższego z dnia 22 października 2010 r., III CZP 76/10 oraz Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 listopada 2010 r., II CSK 248/10. Żadnemu z orzeczeń tej linii nie nadano statusu zasady prawnej.
- 15 Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 14 stycznia 2010 r., IV CSK 307/09.

iz tego rodzaju dobro podlega ochronie prawnej m.in. na mocy Konstytucji (np. art. 71) czy Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego¹⁶ (np. art. 23). W opinii SN, m.in. z uwagi na naturę dobra w postaci więzi rodzinnej oraz z uwagi na otwartość katalogu zawartego w art. 23 k.c., można je zaliczyć do kategorii dóbr osobistych w rozumieniu polskiego prawa cywilnego.

Jak już wcześniej wskazano, założenia ukształtowanej przez SN linii orzeczniczej spotkały się z aprobatą znacznej części sądów powszechnych i nurt ten uległ ugruntowaniu. Mimo to z biegiem czasu na tle stosowania omawianej wykładni art. 448 k.c. zaczęły ujawniać się kolejne wątpliwości podnoszone przez przedstawicieli doktryny prawa cywilnego¹⁷. Wśród spornych zagadnień wskazać należy przede wszystkim:

- precyzyjne oznaczenie dobra osobistego bliskich zmarłego, które zostaje naruszone czynem sprawcy, w tym m.in. jego zakres podmiotowy oraz charakter prawny;
- charakter poszkodowania osoby bliskiej poszkodowanego;
- dopuszczalność żądania zapłaty zadośćuczynienia za śmierć osoby bliskiej na podstawie art. 448 w zw. art. 24 § 1 k.c.

Powyższe kwestie jako najistotniejsze aspekty dyskusji nad koncepcją więzi rodzinnej jako dobra osobistego zostaną szerzej omówione w ramach dalszego wywodu.

A. *Więź rodzinna jako dobro osobiste*

Wątpliwości w odniesieniu do koncepcji więzi rodzinnej jako dobra osobistego nastęrcza już samo zdefiniowanie konkretnej nazwy przedmiotowego dobra. W orzecznictwie określa się je niejednolicie¹⁸, np. jako prawo do życia w rodzinie¹⁹, więź emocjonalna łącząca osoby bliskie²⁰ czy szczególna więź rodziców

- 16 Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, tekst jedn. Dz.U. 2017, poz. 682.
- 17 Podniósł je Rzecznik Ubezpieczonych w swoim Wniosku z dnia 2 stycznia 2014 r., RU/1/14/TML, https://rf.gov.pl/pdf/wniosek_448.pdf (dostęp: 22.02.2018).
- 18 Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 27 czerwca 2014 r., III CZP 2/14.
- 19 Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 15 marca 2012 r., I CSK 314/11.
- 20 Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 listopada 2010 r., II CSK 248/10.

z dzieckiem²¹. Choć sformułowania te są spójne co do rdzenia, tj. co do wartości leżącej u ich podstawy, to jednak różnią się one od siebie w sposób znaczny, choćby zakresem podmiotowym.

Niejasne jest również, jak rozumieć termin „rodzina”. Wobec braku jego legalnej definicji za pomocne uznać należy wyrażane w tym zakresie poglądy SN, który za rodzinę uznaje: „najmniejszą grupę społeczną, powiązaną poczuciem bliskości i wspólności, osobistej i gospodarczej, wynikającej nie tylko z pokrewieństwa”²². Przyjęcie modernistycznego modelu tzw. rodziny *sensu largo* postulowane jest również w doktrynie prawa konstytucyjnego²³. W mojej ocenie niezamykanie pojęcia rodziny w sztywnych, formalnych granicach jest słuszne wobec dynamicznej ewolucji stosunków społecznych.

Obok wątpliwości na poziomie semantycznym oraz przy wyznaczaniu zakresu podmiotowego pojęcia więzi rodzinnych istotne trudności rodzi ustalenie treści i cech konstytutywnych tego dobra. Z istoty rzeczy subiektywne poczucie przywiązania do drugiej osoby trudno zaliczyć do ściśle oznaczonej kategorii. Również konstrukcja dóbr osobistych zdaje się w tym przypadku nieadekwatna.

W orzeczeniach omawianej linii Sąd Najwyższy powoływał się na definicję określającą dobra osobiste jako: „ pewne wartości niematerialne związane z istnieniem i funkcjonowaniem podmiotów prawa cywilnego, które w życiu społecznym uznaje się za doniosłe i zasługujące z tego względu na ochronę”. Definicji tej nie można odmówić trafności. Jednakże z uwagi na jej ogólny charakter ustalenie treści omawianego dobra powinno nastąpić poprzez skonfrontowanie go z innymi definicjami pojęcia dóbr osobistych funkcjonującymi w polskiej nauce prawa cywilnego. Dobra osobiste określane są w piśmiennictwie jako wartości niemajątkowe, które w sposób ścisły, wręcz nieod-

łącznie powiązane są z jednostką ludzką²⁴. Ponadto podnosi się, że stanowią one indywidualne wartości świata uczuć, stanu życia psychicznego człowieka²⁵ i są uznane powszechnie w społeczeństwie²⁶. Dobra osobiste obejmują fizyczną oraz psychiczną integralność człowieka, jego indywidualność, godność i pozycję w społeczeństwie, co stanowi przesłankę do jego samorealizacji. Jednocześnie są uznanymi przez system prawny wartościami (tj. wysoko cenionymi stanami rzeczy)²⁷, wspólnymi wszystkim ludziom i zarazem niezbywalnymi²⁸. Jednocześnie dobrem osobistym może być tylko wartość immanentnie złączona z istotą człowieczeństwa oraz z naturą człowieka, niezależna od jego woli, stała, dająca się skonkretyzować i obiektywizować²⁹, o charakterze przyrodzonym, niezbywalnym i nieprzenoszalnym. Dobro to niewątpliwie związane jest z wewnętrzną stroną istnienia jednostki³⁰ i ponadto nie można go utracić za życia³¹.

Powyższy przegląd formułowanych w doktrynie i orzecznictwie definicji omawianego pojęcia w konfrontacji z istotą dobra w postaci więzi rodzinnej implikuje kilka wniosków. Po pierwsze u pewnych osób, z uwagi na zaistniałą sytuację życiową, więź rodzinna może się w ogóle nie wykształcić. U innych z kolei może ewoluować, rozwijając się albo stopniowo zanikając. W świetle powyższego trudno przypisać jej zgodności z triadą przyrodzoności, niezbywalności i nieprzenoszalności, a także cechę stałości właściwe dla dóbr osobistych. Jednocześnie przemiany omawianej więzi nie są całkowicie niezależne od woli jednostki. Choć wpływ czynników zewnętrznych i element losowości

21 Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 25 maja 2011 r., II CSK 537/10.

22 Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 kwietnia 2005 r., IV CK 648/04.

23 L. Garlicki, *Komentarz do art. 18 Konstytucji* (w:) L. Garlicki, M. Zubik (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 1, Warszawa 2016, art. 18, pkt 12.

24 Zob. S. Dmowski, R. Trzaskowski (w:) J. Gudowski (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz. Księga I. Część ogólna*, Warszawa 2014, s. 131 i 133.

25 S. Grzybowski, *Ochrona dóbr osobistych według przepisów ogólnych prawa cywilnego*, Warszawa 1957, s. 78.

26 A. Szpunar, *Ochrona dóbr osobistych*, Warszawa 1979, s. 106.

27 Z. Radwański, A. Olejniczak, *Prawo cywilne – część ogólna*, Warszawa 2013, s. 157–158.

28 J. Panowicz-Lipska, *Majątkowa ochrona dóbr osobistych*, Warszawa 1975, s. 29.

29 Zob. np. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 19 listopada 2010 r., III CZP 79/10.

30 Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 19 września 1968 r., II CR 291/68.

31 Wyrok Sądu Najwyższego z 21 marca 2007 r., I CSK 292/06.

są istotne, jednakże to człowiek konkretnymi działaniami lub ich brakiem kreuje w dużym stopniu więzi, jakie łączą go z innymi ludźmi.

Analizowanemu dobru ciężko również przypisać przymiot powszechności. Skoro nie występuje ono u części ludzi, trudno uznać je za immanentnie złączone z istotą człowieczeństwa i stanowiące element je konstytuujący. Co do zasady człowiek rzeczywiście najlepiej funkcjonuje w społeczeństwie, jednakże życie poza strukturą

do natury każdej z tych wartości. Kult pamięci osoby zmarłej to uczucia pewnej jednostki, które, choć powiązane z drugą osobą, to jednak nie posiadają elementu interakcji międzyludzkiej. Nie wykraczają one poza sferę świata wewnętrznego konkretnego człowieka, a w rzeczywistości zewnętrznej mogą być jedynie obserwowane jako odbicie elementów psychiki jednostki. W związku z powyższym przeciwnie do więzi rodzinnej posiadającej charakter interpersonalny kult



Dobro w postaci więzi rodzinnych posiada swoisty charakter i w ważnych aspektach nie wpisuje się w istotę dóbr osobistych.

rodzinną (a więc niebycie związanym więziami rodzinnymi), np. w innych relacjach interpersonalnych, jest jak najbardziej możliwe, a przez niektórych preferowane.

Bardzo istotny i wart przybliżenia aspekt dobra w postaci więzi rodzinnej stanowi jej interpersonalny charakter stojący w opozycji do „osobistego” charakteru dóbr osobistych. Ze swojej natury wartości należące do tej kategorii związane są z wewnętrzną stroną funkcjonowania jednostki. Są one niejako „skupione” w człowieku. Nie sposób natomiast twierdzić, iż relacja międzyludzka stanowi tylko część świata wewnętrznego człowieka, ponieważ wykracza ona poza tę sferę z uwagi na swój społeczny charakter. Interakcje międzyludzkie, choć rzutują na psychikę jednostki i jej emocje, odbywają się w świecie zewnętrznym. Dodatkowo więzi stanowią dobro wspólne, łączące i odczuwane przez co najmniej dwie osoby i przez nie wspólnie kształtowane.

W ramach niniejszej analizy należy również odnieść się do podnoszonego w orzecznictwie Sądu Najwyższego argumentu, iż skoro kult pamięci osoby zmarłej stanowi dobro osobiste w rozumieniu art. 23 k.c., to *a fortiori* należy przyjąć, że więź rodzinna również należy do powyższej kategorii³². W mojej ocenie pogląd ten jest chybiony właśnie z uwagi na różnice co

pamięci osoby zmarłej stanowi dobro o charakterze ściśle osobistym, a zatem nie należy opierać wniosków co do możliwości kwalifikowania pierwszej z wartości do kategorii dóbr osobistych w drodze analogii do kultu pamięci osoby zmarłej, z uwagi na odmienny charakter obu z wymienionych wartości.

W świetle powyższej analizy za zasadne uważam stwierdzenie, że dobro w postaci więzi rodzinnych posiada swoisty charakter i w istotnych aspektach nie wpisuje się w istotę dóbr osobistych. Przede wszystkim jego społeczna, interpersonalna natura przesądza o nietrafności klasyfikowania go do ww. kategorii.

B. Charakter uszkodzenia osoby bliskiej zmarłego (uszkodowanego)

Kolejnym zagadnieniem wymagającym bliższego omówienia w kontekście koncepcji więzi rodzinnej jako dobra osobistego jest charakter uszkodzenia osoby bliskiej zmarłego w wyniku zdarzenia deliktowego. Do momentu dodania art. 446 § 4 k.c. konsekwentnie przyjmowano, iż zasądzenie zadośćuczynienia dla najbliższych członków rodziny zmarłych w wyniku zdarzeń deliktowych było niemożliwe, ponieważ podmioty te doznawały szkody w sposób pośredni³³.

32 Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 22 października 2010 r., III CZP 76/10.

33 Wyjątek stanowią następujące orzeczenia zapadłe przed 3 sierpnia 2008 r.: Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku

Podkreślić należy, iż na gruncie polskiego prawa cywilnego obowiązuje naturalne nie zaś normatywne rozumienie pojęcia szkody³⁴. Ma to ten skutek, że nie każdy uszczerbek doznany przez podmiot prawa podlega wynagrodzeniu w ramach odpowiedzialności

Za trafnością ww. stanowiska przemawia m.in. kodeksowa struktura regulacji dotyczących kompensacji niemajątkowych szkód na osobie. W przypadku osób pośrednio poszkodowanych, odmiennie niż w stosunku do poszkodowanych bezpośrednio, ustawodawca



„Pośrednio poszkodowani mogą ubiegać się o kompensację poniesionej przez siebie szkody tylko w przypadkach, gdy ustawa jednoznacznie przyznaje im tego rodzaju roszczenie.

odszkodowawczej na zasadach wyrażonych w Kodeksie cywilnym. Ponadto istnieje utrwalony pogląd, iż kompensacji podlegają jedynie uszczerbki doznane przez osobę, przeciwko której skierowane było działanie sprawy³⁵. Trafność ww. stanowiska uzasadnia się argumentem, iż na gruncie prawa polskiego brak normy materialnoprawnej przyznającej ochronę wszelkich interesów pośrednio poszkodowanych.

explicite przyznaje im możliwość wynagrodzenia poniesionych uszczerbków jedynie w przypadkach, w których uzna to za szczególnie uzasadnione. Przykłady takowych regulacji stanowią art. 446 § 2–4 k.c. Pośrednio poszkodowani mogą zatem ubiegać się o kompensację poniesionej przez siebie szkody tylko w przypadkach, gdy ustawa jednoznacznie przyznaje im tego rodzaju roszczenie³⁶.

z dnia 23 września 2005 r., I ACa 554/04; Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 14 grudnia 2007 r., I ACa 1137/07; Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 6 lutego 2008 r., II CSK 459/07, w których sądy opowiedziały się za istnieniem dobra osobistego w postaci szeroko pojętej więzi rodzinnej.

Po wejściu w życie art. 446 § 4 k.c. Sąd Najwyższy (a za nim sądy powszechne) podały w wątpliwość pośredni charakter poszkodowania osób bliskich zmarłego³⁷. SN uznał bowiem, iż w wyniku zdarzenia szkodzącego dochodzi do naruszenia dobra osobistego w postaci więzi rodzinnej przynależnego ww. kategorii osób, a zatem są one również bezpośrednio poszkodowanymi.

34 Taki pogląd prezentują m.in. M. Kaliński, *Ograniczenie indemnizacji do podmiotów bezpośrednio poszkodowanych – w związku z nowelizacją art. 446 Kodeksu cywilnego*, „Przebieg Sądowy” 2014, nr 3, s. 8; E. Bagińska, *Dopuszczalność dochodzenia przez osoby bliskie zadośćuczynienia w związku z doznaniem poważnej szkody na osobie przez bezpośrednio poszkodowanego*, „Iustitia” 2016, nr 2, s. 71.

Mając na uwadze przedstawione powyżej uwagi co do nieadekwatności kwalifikowania więzi rodzinnych jako dobra osobistego, ww. pogląd zdaje się bardzo dyskusyjny, a wręcz zbyt daleko idący. Za niezasadne należy również uznać przyznawanie pośrednio poszkodowanym środków kompensacji szkód niema-

35 Zob. m.in. A. Szpunar, *Roszczenia z powodu śmierci osoby bliskiej*, „Nowe Prawo” 1965, nr 3, s. 239; Z. Radwański, *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z 4 września 1967 r.*, I PR 23/67, „Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych” 1969, nr 1, poz. 5, s. 16; Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 28 grudnia 1972 r., I CR 615/72 czy Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11 grudnia 2008 r., IV CSK 349/08. Odmiennie np. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 22 czerwca 2012 r., V CSK 338/11.

36 Tak L. Bosek, *W sprawie kwalifikacji więzi rodzinnej jako dobra osobistego. Uwagi krytyczne na tle orzecznictwa Sądu Najwyższego*, „Forum Prawnicze” 2015, s. 6; M. Kaliński, *Ograniczenie indemnizacji...*, dz. cyt., s. 9.

37 Zob. m.in. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 lipca 2011 r., III CZP 32/11.

jątkowych na drodze orzeczniczej zamiast w wyniku postępowania legislacyjnego.

C. Dopuszczalność zasądzenia zadośćuczynienia za krzywdę poniesioną przez osoby bliskie zmarłego w oparciu o koncepcję więzi rodzinnych jako dobra osobistego

W judykatach aprobujących koncepcję więzi rodzinnej jako dobra osobistego dopuszczalność wynagradzania krzywdy doznanej przez osoby bliskie zmarłego w oparciu o art. 448 k.c. w zw. z art. 24 § 1 k.c. uznawano za kwestię niebudzącą wątpliwości. Warto zatem przybliżyć w tym miejscu argumenty podnoszone przez Sąd Najwyższy, jako przemawiające za trafnością ww. poglądu.

Po pierwsze SN opierał swoje ww. stanowisko m.in. na założeniu, że wprowadzenie art. 446 § 4 k.c. było wyrazem woli ustawodawcy potwierdzenia możliwości zasądzenia zadośćuczynienia dla osób bliskich jeszcze na gruncie stanu prawnego sprzed 3 sierpnia 2008 r. Tymczasem należy zwrócić uwagę, że sta-

nieniu sformułowaniem „przywrócenie”. Jego zastosowanie implikuje jednoznaczny wniosek, że istniejąca na gruncie art. 166 k.z. instytucja nie znalazła swojego odpowiednika w Kodeksie cywilnym, a tego rodzaju roszczeń nie można było skutecznie dochodzić dodaniem art. 446 § 4 k.c.

Ponadto przed 3 sierpnia 2008 r. zarówno przedstawiciele doktryny, jak i judykatura spójnie opowiadali się za brakiem możliwości kompensowania niemajątkowych szkód osób bliskich w oparciu o art. 448 w zw. z art. 24 § 1 k.c.³⁹ W literaturze pojawił się pogląd, iż decyzja o dodaniu art. 446 § 4 k.c., wzorowanego na art. 166 k.z., zamiast przeprowadzania nowelizacji art. 23 k.c. poprzez uzupełnienie zawartego tam katalogu dóbr osobistych o więź osobistą, wskazuje na brak woli ustawodawcy w zakresie powiązania kompensacji szkód niemajątkowych osób bliskich zmarłych w wyniku zdarzeń deliktowych z konstrukcją dóbr osobistych⁴⁰. Argument ten uznać należy za jak najbardziej trafny, szczególnie iż jak dotychczas na gruncie polskiego prawa cywilnego kompensacja



Za niezasadne należy uznać przyznawanie pośrednio poszkodowanym środków kompensacji szkód niemajątkowych na drodze orzeczniczej zamiast w wyniku postępowania legislacyjnego.

nowisko to jest sprzeczne z treścią uzasadnienia do nowelizacji k.c.³⁸ W uzasadnieniu podkreślono bowiem, iż „uwzględnienie propozycji zgłoszonej przez Rzecznika Praw Obywatelskich oznacza przywrócenie instytucji znanej Kodeksowi zobowiązań, [która] dawała podstawę do zasądzenia zadośćuczynienia pieniężnego z powodu krzywdy polegającej wyłącznie na cierpieniach psychicznych, wywołanych utratą osoby bliskiej”. Uwypuklić należy posłuszenie się w uzasad-

ni krzywdy doznawanej przez najbliższych członków rodziny zmarłego nigdy nie była oparta na konstrukcji dóbr osobistych. Zarówno art. 166 k.z., jak i art. 446 § 4 k.c. nie nawiązują do art. 23 k.c.

Po drugie Sąd Najwyższy celem uzasadnienia dopuszczalności zasądzenia zadośćuczynienia za krzyw-

38 Druk Sejmu VI kadencji nr 81 z dnia 6 listopada 2007 r., s. 12, [http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/0/79E22F86C5A4FAAC12573B000479C6B/\\$file/81.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/0/79E22F86C5A4FAAC12573B000479C6B/$file/81.pdf) (dostęp: 1.04.2018).

39 Zob. np. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z 26 czerwca 2008 r., I ACa 584/08 – patrz wniosek Rzecznika Ubezpieczonych, http://rf.gov.pl/pdf/wniosek_448.pdf (dostęp: 1.04.2018).

40 J. Matys, *Model zadośćuczynienia pieniężnego z tytułu szkody niemajątkowej w Kodeksie cywilnym*, Warszawa 2010, s. 253.

dy najbliższych członków rodziny zmarłego w oparciu o art. 448 k.c. w zw. z art. 24 § 1 k.c. powołał się na ugruntowanie w orzecznictwie poglądu aprobowanego w tym przedmiocie⁴¹. Również ten argument zdaje się nieprzekonujący w świetle przeglądu orzecznictwa sądów powszechnych. Analiza judykatów w tego rodzaju sprawach pozwala dostrzec, iż sądy niejednolicie postrzegają kwestię możliwości kompensacji uszczerb-

3. Antycypowane kierunki rozwoju koncepcji więzi rodzinnych jako dobra osobistego

Przeprowadzona powyżej analiza potwierdza zasadność podnoszonych w nauce prawa cywilnego wątpliwości wobec koncepcji więzi rodzinnej jako dobra osobistego oraz opartego na niej nurtu orzeczniczego. Dyskusyjność kwalifikacji więzów rodzin-



Dyskusyjność kwalifikacji więzów rodzinnych do kategorii dóbr osobistych oraz przyznawania osobom bliskim zmarłego statusu bezpośrednio poszkodowanych, a także brak przekonującego umotywowania zasadności zasądzenia zadośćuczynienia dla tej grupy osób w oparciu o art. 448 k.c. w zw. z 24 § 1 k.c. petryfikuje deklarowany przez część przedstawicieli doktryny i judykatury sceptycyzm wobec wypracowanej linii orzeczniczej.

ków niemajątkowych najbliższych członków rodziny zmarłych w oparciu o koncepcję więzi rodzinnej jako dobra osobistego. Nawet wobec sukcesywnego kształtowania się omawianej linii orzeczniczej SN część sądów zajmowała stanowisko opozycyjne wobec stanowiącej jej fundament koncepcji⁴².

nych do kategorii dóbr osobistych oraz przyznawania osobom bliskim zmarłego statusu bezpośrednio poszkodowanych, a także brak przekonującego umotywowania zasadności zasądzenia zadośćuczynienia dla ww. grupy osób w oparciu o art. 448 k.c. w zw. z 24 § 1 k.c. petryfikuje deklarowany przez część przedstawicieli doktryny i judykatury sceptycyzm wobec wypracowanej linii orzeczniczej. Jest on tym silniejszy, że stosowanie omawianej koncepcji może mieć doniosłe skutki m.in. dla funkcjonowania polskiego systemu sądowniczego, szczególnie zważywszy, że jest ona aplikowana do coraz szerszego spektrum przypadków. Warto zatem zarysować antycypowane kierunki rozwoju koncepcji więzi rodzinnych jako dobra osobistego.

41 Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 27 czerwca 2014 r., III CZP 2/14, w którym wskazano jedynie orzeczenia SN.

42 Wśród idących w tym kierunku orzeczeń wymienić można dla przykładu wyroki: Sądu Apelacyjnego w Poznaniu z dnia 15 kwietnia 2010 r. (I ACa 207/10) – patrz wniosek Rzecznika Ubezpieczonych z dnia 2 stycznia 2014 r., http://rf.gov.pl/pdf/wniosek_448.pdf (dostęp: 4.01.2018).

Istotnym aspektem ww. koncepcji jest jej dynamiczny charakter. Stopniowo kształtowana na przestrzeni ostatniej dekady, zyskała szeroką aprobatę, a obecnie wciąż się rozwija. W mojej ocenie jej dalsza ewolucja przebiegać będzie co najmniej dwutorowo, tj. w aspekcie przedmiotowym i podmiotowym.

Jeśli chodzi o aspekt podmiotowy, można założyć, iż koncepcja rozwijać się będzie poprzez stopniowe poszerzanie się kręgu osób legitymowanych czynnie

w sytuacji długotrwałego utrzymywania się jego złego stanu zdrowia.

W doktrynie już od jakiegoś czasu pojawiają się głosy aprobujące ten kierunek rozwoju omawianej koncepcji. Dla przykładu Konrad Osajda zaprezentował stanowisko, iż „w świetle obowiązującego prawa polskiego, zwłaszcza przy uwzględnieniu jego interpretacji wynikającej z orzecznictwa sądowego, można postawić tezę, że bliski może występować do



Istotnym aspektem omawianej koncepcji jest jej dynamiczny charakter. Jej dalsza ewolucja przebiegać będzie co najmniej dwutorowo, tj. w aspekcie przedmiotowym i podmiotowym.

do dochodzenia zadośćuczynienia pieniężnego. Jak już wspomniano, już dziś wiele kontrowersji pojawia się na tle precyzyjnego oznaczenia zakresu podmiotowego pojęcia „rodziny”. W mojej ocenie z uwagi na fakt, iż obecnie życie społeczne opiera się na zdywersyfikowanej i skomplikowanej siatce relacji międzyludzkich, z czasem przesłanka „rodzinnego” charakteru więzi może stać się niewystarczająca i stopniowo zostać wyparta przez szersze kryterium „bliskości”.

Z kolei przez rozwój ww. koncepcji w ujęciu przedmiotowym rozumieć należy sukcesywne poszerzanie się katalogu okoliczności, których wystąpienie wiązałoby się z naruszeniem dobra osobistego w postaci więzów rodzinnych, podlegającym kompensacji. Przykładem tego rodzaju ewolucji jest dopuszczenie (na drodze orzeczniczej, czego obecnie jesteśmy świadkami) wynagradzania krzywdy osób bliskich poszkodowanego, który nie zmarł, lecz doznał poważnego uszczerbku na zdrowiu. Obserwowanie bowiem cierpień fizycznych i psychicznych czy zawiedzionych nadziei na przyszłość bezpośrednio poszkodowanego może wywoływać ból i smutek u osób mu bliskich. Z kolei intensywność krzywdy w tego rodzaju przypadkach niekoniecznie musi być mniejsza niżeli w przypadku śmierci poszkodowanego, szczególnie

sprawcy wypadku o zasądzenie zadośćuczynienia nie tylko wówczas, gdy ofiara wypadku poniesie śmierć, lecz także w razie doznania przez nią poważnego uszczerbku na zdrowiu⁴³.

W nauce prawa cywilnego pojawiły się również głosy, że erozja więzi rodzinnych w skutek pewnych niekorzystnych wydarzeń w życiu rodzinnym, np. w wyniku zdrady jednego z małżonków, może także rodzić roszczenie o wynagrodzenie krzywdy⁴⁴. Zdaniem Andrzeja Tokarza: „wchodzenie w bliskie emocjonalne czy fizyczne relacje z osobami trzecimi [relacje pozamałżeńskie] jest zachowaniem naruszającym zarówno przepisy prawa pozytywnego, jak i zasady współżycia społecznego”⁴⁵. Autor za najbardziej adekwatny instrument kompensacji krzywdy w ta-

43 K. Osajda, *Zadośćuczynienie za doznanie przez bliskiego uszczerbku na zdrowiu w skutek wypadku*, „Państwo i Prawo” 2016, nr 1, s. 74. Stanowisko zostało poparte m.in. argumentami o aksjologicznym podłożu koncepcji więzi rodzinnej jako dobra osobistego, liberalnym poglądzie SN w tym zakresie oraz wnioskami o charakterze prawnoporównawczym.

44 Zagadnienie to poruszył M. Kaliński, *Ograniczenie indemnizacji...*, dz. cyt., s. 20.

45 A. Tokarz, *Zdrada małżeńska. Zadośćuczynienie za zerwanie więzi rodzinnych*, „Przegląd Sądowy” 2011, nr 4, s. 102–117.

kim przypadku uznał zadośćuczynienie pieniężne. Przedstawiony pogląd jest ciekawy w jego wymiarze antycypacyjnym, jednakże należy go uznać za zbyt daleko idący *de lege lata*⁴⁶.

A. Stanowisko orzecznictwa wobec rozwoju koncepcji

Ewolucja omawianej koncepcji dokonuje się *de facto* na naszych oczach. Od pewnego czasu bowiem na wokandach polskich sądów pojawiają się sprawy o wynagrodzenie krzywd osób bliskich poszkodowanych, który nie zmarli, lecz doznali poważnego uszczerbku na zdrowiu.

O zasadności tego rodzaju roszczeń rozstrzygał już Sąd Najwyższy⁴⁷ w sprawie z powództwa matki, której dziecko w trakcie porodu, w wyniku zaniedbań personelu medycznego szpitala, doznało ciężkiej postaci dziecięcego porażenia mózgowego. W tej sprawie SN orzekł, iż: „doprowadzenie czynem niedozwolonym do ciężkiego uszczerbku na zdrowiu dziecka, którego efektem jest niemożność nawiązania z nim typowej więzi rodzinnej, stanowi naruszenie dóbr osobistych matki (rodziców)”. Ponadto SN skonstatował, że: „z aksjologicznego punktu widzenia brak podstaw do czynienia dyferencjacji między zerwaniem więzi rodzinnej wskutek śmierci a niemożnością jej nawiązania z uwagi na poważny uszczerbek na zdrowiu, w każdym z tych przypadków dochodzi bowiem do naruszenia dobra osobistego, choć z różną intensywnością”. W podobnym duchu Sąd Najwyższy orzekł, przyznając zadośćuczynienie dzieciom ojca, z którym w wyniku poważnych obrażeń doznanych w wypadku komunikacyjnym nie mogły one utrzymać realnej więzi⁴⁸.

Również Sąd Apelacyjny w Warszawie uwzględnił roszczenia o zadośćuczynienie krzywdy zgłoszone przez rodziców dziewczynki urodzonej w stanie zamartwicy i z poważnym uszkodzeniem centralnego układu nerwowego. Popelnione przez personel medyczny szpitala błędy okołoporodowe wywołały u dziewczynki głęboką niepełnosprawność fizyczną oraz intelektualną i uczyniły z niej na całe życie osobę całkowicie niesamodzielną⁴⁹. Sąd zważył, iż członkom rodziny przysługuje m.in. „prawo do cieszenia się niezakłóconym życiem rodzinnym” i do utrzymywania prawidłowych relacji w rodzinie. Według Sądu zaburzenie tego rodzaju więzi w wyniku spowodowania przez sprawcę poważnego uszczerbku na zdrowiu jednego z jej członków uzasadnia kompensację krzywdy osób bliskich w oparciu o art. 448 w zw. z art. 24 § 1 k.c. Aprobata w zakresie dopuszczalności uwzględniania tego rodzaju roszczeń w podobnych sprawach wyraziły również inne sądy powszechne⁵⁰.

Analiza prawnoporównawcza pozwala stwierdzić, iż omawiane zagadnienie jest również zauważane i dyskutowane w innych systemach prawnych. W poszczególnych krajach UE wnioski prowadzonego dyskursu nie są jednak jednolite. Najbardziej liberalne rozwiązanie w tym zakresie przyjęto na Słowenii, gdzie zgodnie z art. 201 ust. 3 Kodeksu zobowiązań osoby bliskie poszkodowanego mogą dochodzić kompensacji uszczerbku doznanego wskutek wstrząsu psychicznego wywołanego śmiercią albo kalectwem poszkodowanego. W części krajów europejskich stopniowo torują sobie drogę rozwiązania gwarantujące kompensację krzywdy osób bliskich poszkodowanych w wyniku wydarzeń deliktowych, którzy doznali uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia. Do państw tych należą: Hiszpania, Włochy, Francja (tu raczej ugruntowana, aprobująca praktyka orzecznicza), Portugalia, Austria czy Litwa. Konserwatywne podejście w tej kwestii zachowano w Niemczech, Grecji i Anglii, gdzie uzyskanie

46 Taki wniosek wynika z faktu dopuszczalności w polskim porządku prawnym rozwodów, istnienia instrumentów ochrony interesów majątkowych małżonka, który nie ponosi winy za rozpad małżeństwa i braku analogicznych środków kompensacji jego krzywdy oraz obserwowanej tendencji ustawodawcy do unikania nadmiernej ingerencji w życie prywatne osób fizycznych.

47 Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 9 sierpnia 2016 r., II CSK 719/15.

48 Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 10 lutego 2017 r., II CSK 291/16.

49 Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 18 stycznia 2016 r., VI ACa 1405/14.

50 Wyrok Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu z dnia 17 września 2013 r., I ACa 840/13. Rozbudowana lista orzeczeń – patrz wniosek Rzecznika Finansowego z dnia 21 kwietnia 2017 r., s. 7–10, https://rf.gov.pl/pdf/RF_do_SN_zadosc_stany_wegotatyczne1.pdf (dostęp: 2.04.2018).

zadośćuczynienia przez osoby bliskie w tego rodzaju sprawach jest możliwe jedynie w ekstraordynaryjnych przypadkach⁵¹.

W Polsce zagadnienie to postrzegane jest niejednolicie. Jak wskazano powyżej, niektóre sądy przyznają zadośćuczynienie najbliższemu członkowi rodziny bezpośrednio poszkodowanych, którzy doznali poważnego uszczerbku na zdrowiu w wyniku zdarzeń deliktowych. Jednocześnie w orzecznictwie sądów powszechnych pojawia się wiele judykatów, w których

odrębnić dobro osobiste w postaci prawa do istnienia niezakłóconych relacji rodzinnych”. W uzasadnieniu zwrócił uwagę na interpersonalny charakter więzów rodzinnych, a także na to, że tzw. zakotwiczenie konstytucyjne wartości nie kwalifikuje jej automatycznie do kategorii dóbr osobistych.

Także Sąd Najwyższy w postanowieniu z dnia 21 kwietnia 2017 r.⁵⁴ wskazał, iż w obowiązujących przepisach brak jest podstawy prawnej do zasądzenia zadośćuczynienia pieniężnego na podstawie art. 448



Wywodzenie roszczeń członków rodzin poszkodowanych z art. 448 k.c. podważa istotę obowiązywania art. 445 i art. 446 § 4 k.c. i jest „zastępowaniem ustawodawcy” w realizacji jego kompetencji.

sądy odmawiają kompensacji tego rodzaju uszczerbków niemajątkowych, uznając roszczenia osób bliskich bezpośrednio poszkodowanych za pozbawione podstawy prawnej⁵². Dla przykładu Sąd Apelacyjny w Łodzi⁵³ odmówił przyznania zadośćuczynienia pieniężnego na rzecz rodziców ciężko poszkodowanego w wypadku komunikacyjnym 17-latka. SA w Łodzi zważył, iż „nie ma podstaw do przyjęcia poglądu, że można wy-

k.c. w zw. z 24 § 1 k.c. osobom bliskim poszkodowanego, gdy doznał on poważnego uszczerbku na zdrowiu. SN podkreślił, że „przeciwko takiej wykładni przemawia brzmienie art. 446 § 4 KC, a także [fakt], że co prawda życie członków rodziny poszkodowanego ulega pogorszeniu, to jednak więź z poszkodowanym zostaje zachowana”. W konkluzji SN skonstatował, że jedynie interwencja ustawodawcy mogłaby spowodować, iż możliwe stałoby się zasądzenie zadośćuczynienia pieniężnego dla członka rodziny tytułem krzywdy, którą poniósł on w przypadku uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia osoby najbliższej.

W wyrokach sądów powszechnych podnoszono ponadto, że wywodzenie roszczeń członków rodzin poszkodowanych z art. 448 k.c. podważa istotę obowiązywania art. 445 i art. 446 § 4 k.c. i jest „zastępo-

- 51 Szeroką analizę omawianych kwestii w perspektywie prawnoporównawczej przedstawiła M. Wałachowska, *Zadośćuczynienie pieniężne za doznaną krzywdę na rzecz najbliższych członków rodziny poszkodowanego na skutek uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia – konieczność regulacji prawnych* (w:) M. Nesterowicz (red.), *Czyny niedozwolone w prawie polskim i prawie porównawczym*, Warszawa 2012, s. 573 i n.
- 52 Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 18 stycznia 2016 r., I ACa 1103/16 – patrz wniosek Rzecznika Finansowego z dnia 21 kwietnia 2017 r., s. 3–7, https://rf.gov.pl/pdf/RF_do_SN_zadosc_stany_vegetatywne1.pdf (dostęp: 2.04.2018).
- 53 Wyrok Sądu Apelacyjnego w Łodzi z dnia 20 lipca 2017 r., I ACa 1771/16.

- 54 Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 21 kwietnia 2017 r., sygn. akt I CSK 472/16, w którym trzyosobowy skład sędziowski Sądu Najwyższego zdecydował o przedstawieniu do rozstrzygnięcia składowi siedmioosobowemu zagadnienia prawnego dotyczącego omawianej problematyki.

waniem ustawodawcy” w realizacji jego kompetencji⁵⁵. W orzecznictwie sformułowano także pogląd, iż poważny uszczerbek na zdrowiu osoby bliskiej nie prowadzi do naruszenia więzi rodzinnej, lecz jedynie zmiany jej charakteru⁵⁶. W podobnym duchu orzekł Sąd Apelacyjny w Warszawie⁵⁷, odmawiając przyznania zadośćuczynienia za krzywdę dla członków rodziny pacjenta po udarze mózgu, którego personel szpitalny nie zdiagnozował i w konsekwencji nie podjął właściwego leczenia. Sąd podkreślił, iż nie istnieje „prawo do cieszenia się z niezakłóconego życia rodzinnego”. Także w doktrynie koncepcja więzi rodzinnych jako dobra osobistego spotyka się z krytyką, co dobitnie wybrzmiało podczas zorganizowanej w Sądzie Najwyższym w maju 2017 r. konferencji poświęconej tej tematyce⁵⁸.

Z kolei w ostatnim czasie w przedmiocie dopuszczalności (*de lege lata*) kompensacji krzywd osób bliskich poszkodowanego, który poniósł poważny uszczerbek na zdrowiu w wyniku zdarzenia deliktowego, wypowiedział się ponownie Sąd Najwyższy⁵⁹. W uchwałach z dnia 27 marca 2018 r. SN skonstatowała, iż „sąd

może przyznać zadośćuczynienie za krzywdę osobom najbliższym poszkodowanego, który na skutek czynu niedozwolonego doznał ciężkiego i trwałego uszczerbku na zdrowiu”. Z uwagi na powagę orzeczeń SN rozstrzygnięcie to niewątpliwie będzie mieć duży wpływ na orzecznictwo sądów powszechnych w podobnych sprawach i w związku z tym wpłynie na dalsze ugruntowanie się koncepcji więzi rodzinnej jako dobra osobistego.

B. Skutki rozwoju koncepcji – prognoza

Na koniec warto zwrócić uwagę, iż sceptycyzm przeciwników koncepcji więzi rodzinnej jako dobra osobistego petryfikuje, a wręcz wzmacnia się w obliczu skutków, jakie nieść może jej dalszy rozwój. Ponieważ w świetle powyższych rozważań ewolucja omawianej koncepcji i jej aplikacja do coraz szerszej grupy sytuacji faktycznych są bardzo prawdopodobne, warto w tym miejscu wypunktować skutki, jakie może ona za sobą nieść.

Po pierwsze antycypowane dopuszczenie możliwości dochodzenia kompensacji szkód niemajątkowych osób bliskich (a nie jak dotąd najbliższych członków rodziny) doznanych przez poszkodowanego wskutek ciężkiego uszczerbku na zdrowiu (a nie jak dotąd wskutek jego śmierci, co już obecnie ma miejsce) z pewnością przełoży się na wzrost liczby pozwów⁶⁰ oraz pogłębienie niewydolności systemu sądowego.

Po drugie pełna aprobata dla ww. koncepcji będzie równoznaczna z akceptacją liberalnego podejścia do wyodrębniania nowych dóbr osobistych w oparciu o art. 23 k.c. Wypracowana koncepcja zdaje się przedkładać przesłanki natury *stricte* aksjologicznej nad argumentami o charakterze konstrukcyjnym, legislacyjnym i historycznym⁶¹. Taka tendencja jest ryzykowna w punktu widzenia systemowego, bowiem godzi w jego ugruntowane rudymenty, co wykazano powyżej.

Po trzecie poszerzenie kręgu uprawnionych do dochodzenia zadośćuczynienia za naruszenie więzi

55 Wniosek Rzecznika Finansowego z dnia 21 kwietnia 2017 r., s. 3–7, https://rf.gov.pl/pdf/RF_do_SN_zadosc_stany_wegetatywnel.pdf (dostęp: 2.04.2018).

56 Wyrok Sądu Okręgowego w Słupsku z dnia 8 marca 2016 r., sygn. akt I C 352/15; Wyrok SA w Łodzi z dnia 20 lipca 2017 r., I ACa 1771/16.

57 Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 8 stycznia 2016 r., I ACa 442/15.

58 M. Plakacz, *Sprawozdanie z konferencji „Zadośćuczynienie na rzecz poszkodowanego w wypadku komunikacyjnym i na rzecz osób najbliższych” (Sąd Najwyższy, Warszawa, 24.5.2017 r.)*, „Iustitia” 2017, nr 1 (27), <http://www.kwartalnikiustitia.pl/sprawozdanie-z-konferencji-zadoscuczynienie-na-rzecz-poszkodowanego-w-wypadku-komunikacyjnym-i-na-rzecz-osob-najblizszych-sad-najwyzszy-warszawa-24-5-2017-r,8788> (dostęp: 15.04.2018).

59 Uchwały Sądu Najwyższego z dnia 27 marca 2018 r. (podjęte przy dwóch zdaniach odrębnych) w następujących sprawach: sygn. akt III CZP 60/17 (skarga od wyroku Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 8 stycznia 2016 r., sygn. akt I ACa 442/15); sygn. akt III CZP 69/17 (z wniosku Komisji Nadzoru Finansowego; data wpływu: 12 lipca 2017 r.) oraz sygn. akt III CZP 36/17 (z wniosku Rzecznika Finansowego z dnia 21 kwietnia 2017 r.).

60 Może grozić nawet ich zalewem, o czym m.in. M. Kaliński, *Ograniczenie indemnizacji...*, dz. cyt., s. 20.

61 Podobnie M. Orlicki, *O możliwości dochodzenia roszczeń o zadośćuczynienie za śmierć najbliższego członka rodziny zmarłego przez dniem 3 sierpnia 2008 r.*, „Prawo Asekuracyjne” 2013, nr 4, s. 13–20.

międzyludzkiej oraz katalogu przypadków kwalifikowanych jako takowe naruszenie prowadzić będzie do wzrostu kwot składek ubezpieczeniowych⁶². Podniesienie stawek jest raczej nieuniknione wobec rosnącego ryzyka po stronie ubezpieczycieli⁶³.

Po czwarte uznanie więzi rodzinnej za dobro osobiste w rozumieniu art. 23 k.c. prowadziłoby do kumulacji roszczeń poszkodowanego i osób mu bliskich. Taka sytuacja powodowałaby duże, a może wręcz potencjalnie nadmierne obciążenie ewentualnych pozwanych, jeśli przekraczałyby granice kompensacyjnej funkcji zadośćuczynienia.

4. Zakończenie

W świetle przeprowadzonej analizy oraz doniosłości omawianego zagadnienia i jego wpływu na system prawny koncepcję więzi rodzinnych jako dobra osobistego należy raz jeszcze poddać dogłębnej analizie. Pomimo słuszych motywów jej wypracowania więź rodzinna nie powinna być kwalifikowana jako dobro osobiste, ponieważ jak wykazano powyżej, nie posiada ona cech właściwych dla tej kategorii dóbr. Ponadto akceptacja powyższej koncepcji prowadzi do przyznania osobom pośrednio poszkodowanym skutecznych środków kompensacji krzywdy na drodze orzeczniczej, co dotychczas w nauce prawa uważano za wyłączną kompetencję ustawodawcy.

Istotny aspekt stanowią również istniejące na gruncie tej koncepcji rozbieżności orzecznicze, które nie mogą być zniesione *de lege lata* poprzez jej akceptację z uwagi na istotny charakter zarzutów wobec koncepcji więzi rodzinnej jako dobra osobistego. W mojej ocenie równowaga i jednolitość w orzecznictwie odnośnie do omawianej problematyki mogłyby natomiast zostać osiągnięte w ramach jednego z dwóch wariantów.

Po pierwsze ustawodawca może zdecydować się na podjęcie interwencji na drodze legislacyjnej, co postuluje np. Monika Wałachowska⁶⁴. Autorka zaproponowała *de lege ferenda* dodanie przepisu, na mocy którego poszkodowani pośrednio będą mogli domagać się wynagrodzenia krzywdy doznanej wskutek uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia osoby im bliskiej. Takie rozwiązanie będzie spójne z zasadą, iż to ustawodawca posiada wyłączną kompetencję wskazywania przypadków, gdy możliwe jest wynagradzanie szkód niemajątkowych osobom pośrednio poszkodowanym. Postulowana zmiana z pewnością zniósłaby istniejące rozbieżności orzecznicze oraz pozytywnie wpłynęłaby na pewność prawa.

Drugi możliwy wariant polega na całkowitym odejściu przez Sąd Najwyższy od poglądu, iż więź rodzinna stanowi dobro osobiste. Pozwoliłby on na ujednoczenie orzecznictwa, a zarazem pozostawiłby „otwartą furtkę” dla działań legislacyjnych ustawodawcy, gdy stwierdzi on, że zaistniała wyraźna potrzeba społeczna poszerzenia zakresu ochrony i kompensacji uszczerbków niemajątkowych doznanych przez osoby bliskie bezpośrednio poszkodowanych. Choć rozwiązanie to jest wysoce rekomendowane, to jednak w świetle zapadłych niedawno orzeczeń Sądu Najwyższego⁶⁵ jego wdrożenie nie wydaje się realne w najbliższym czasie.

Konkludując – więzi rodzinne stanowią niewątpliwie istotny element życia emocjonalnego jednostek i w sposób niepodważalny przekładają się na ich funkcjonowanie w społeczeństwie. Dlatego też zgadzam się z poglądem, iż naruszenie tego rodzaju więzi nie może być irrelevantne z punktu widzenia systemu prawa i powinny one podlegać ochronie. Niemniej warto raz jeszcze podkreślić, że nie powinna być ona

62 K. Osajda, *Zadośćuczynienie za doznanie...*, dz. cyt., s. 81, przewiduje nawet zachwianie stabilności całego systemu ubezpieczeniowego.

63 Istotne znaczenie przypisać należy też doświadczeniom ubezpieczycieli w związku z Uchwałą Sądu Najwyższego z dnia 7 listopada 2012 r., III CZP 67/12, OSNC 2013, nr 4, poz. 45, pomimo jej sprzeczności z tzw. dyrektywami komunikacyjnymi i stanowiskiem TSUE (wyrok TSUE z dnia 24 października 2013 r.: *Katarína Haasová przeciwko Rastislavowi Petrikowi i Blance Holingovej*).

64 M. Wałachowska zaproponowała dodanie art. 445 § 4 k.c. w brzmieniu analogicznym do art. 446 § 4 k.c.: *Wynagrodzenie szkód deliktowych doznanych przez pośrednio poszkodowanych*, Warszawa 2014, s. 409.

65 Uchwały Sądu Najwyższego z dnia 27 marca 2018 r. (podjęte przy jednym zdaniu odrębnym) w następujących sprawach: sygn. akt III CZP 60/17 (skarga od wyroku Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 8 stycznia 2016 r., sygn. akt I ACA 442/15); sygn. akt III CZP 69/17 (z wniosku Komisji Nadzoru Finansowego; data wpływu: 12 lipca 2017 r.) oraz sygn. akt III CZP 36/17 (z wniosku Rzecznika Finansowego z dnia 21 kwietnia 2017 r.).

realizowana w oparciu o nieadekwatną w tym przypadku kategorię dóbr osobistych, a ustawodawca nie powinien być zastępowany przez żadne inne podmioty w realizacji kompetencji do przyznawania pośrednio poszkodowanym środków kompensacji doznanych przez nich szkód.

Bibliografia

- Bagińska E., *Dopuszczalność dochodzenia przez osoby bliskie zadośćuczynienia w związku z doznaniem poważnej szkody na osobie przez bezpośrednio poszkodowanego*, „Iustitia” 2016, nr 2, s. 71.
- Bosek L., *W sprawie kwalifikacji więzi rodzinnej jako dobra osobistego. Uwagi krytyczne na tle orzecznictwa Sądu Najwyższego*, „Forum Prawnicze” 2015, s. 3–19.
- Garlicki L., Zubik M. (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 1, Warszawa 2016.
- Grzybowski S., *Ochrona dóbr osobistych według przepisów ogólnych prawa cywilnego*, Warszawa 1957.
- Gudowski J. (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz. Księga I. Część ogólna*, Warszawa 2014.
- Ignatowicz J. (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 2, Warszawa 1972.
- Janiszewska B., *Refleksje na temat wprowadzenia art. 446 § 4 KC (w:) K. Szczepanowska-Kozłowska (red.), Oblicza prawa cywilnego. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bleszyńskiemu*, Warszawa 2013.
- Kaliński M., *Ograniczenie indemnizacji do podmiotów bezpośrednio poszkodowanych – w związku z nowelizacją art. 446 Kodeksu cywilnego*, „Przegląd Sądowy” 2014, nr 3, s. 7–23.
- Matys J., *Model zadośćuczynienia pieniężnego z tytułu szkody niemajątkowej w Kodeksie cywilnym*, Warszawa 2010.
- Orlicki M., *O możliwości dochodzenia roszczeń o zadośćuczynienie za śmierć najbliższego członka rodziny zmarłego przez dniem 3 sierpnia 2008 r.*, „Prawo Asekuracyjne” 2013, nr 4, s. 13–20.
- Osajda K., *Zadośćuczynienie za doznanie przez bliskiego uszczerbku na zdrowiu w skutek wypadku*, „Państwo i Prawo” 2016, nr 1, s. 73–86.
- Panowicz-Lipska J., *Majątkowa ochrona dóbr osobistych*, Warszawa 1975.
- Plakacz M., *Sprawozdanie z konferencji „Zadośćuczynienie na rzecz poszkodowanego w wypadku komunikacyjnym i na rzecz osób najbliższych” (Sąd Najwyższy, Warszawa, 24.5.2017 r.)*, „Iustitia” 2017, nr 1 (27), <http://www.kwartalnikiustitia.pl/sprawozdanie-z-konferencji-zadoscuczynienie-na-rzecz-poszkodowanego-w-wypadku-komunikacyjnym-i-na-rzecz-osob-najblizszych-sad-najwyzszy-warszawa-24-5-2017-r,8788> (dostęp: 15.04.2018).
- Radwański Z., *Glosa do wyroku SN z 4 września 1967 r.*, I PR 23/67, „Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych” 1969, nr 1, poz. 5.
- Radwański Z., Olejniczak A., *Prawo cywilne – część ogólna*, Warszawa 2013.
- Radwański Z., *Zadośćuczynienie pieniężne za szkodę niemajątkową. Rozwój i funkcja społeczna*, Poznań 1956.
- Szpunar A., *Ochrona dóbr osobistych*, Warszawa 1979.
- Szpunar A., *Roszczenia z powodu śmierci osoby bliskiej*, „Nowe Prawo” 1965, nr 3, s. 239.
- Tokarz A., *Zdrada małżeńska. Zadośćuczynienie za zerwanie więzi rodzinnych*, „Przegląd Sądowy” 2011, nr 4, s. 102–117.
- Wałachowska M., *Zadośćuczynienie pieniężne za doznaną krzywdę na rzecz najbliższych członków rodziny poszkodowanego na skutek uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia – konieczność regulacji prawnych (w:) M. Nesterowicz (red.), Czyny niedozwolone w prawie polskim i prawie porównawczym*, Warszawa 2012.

Akty prawne

- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. – Kodeks zobowiązań, Dz.U. R.P. 1933, nr 82, poz. 598.
- Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny, tekst jedn. Dz.U. 2017, poz. 459 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, tekst jedn. Dz.U. 2017, poz. 682.
- Ustawa z dnia 30 maja 2008 r. o zmianie ustawy – Kodeks cywilny oraz niektórych innych ustaw, Dz.U. 2008, nr 116, poz. 731.

Inne

- Druk Sejmu VI kadencji nr 81 z dnia 6 listopada 2007 r., [http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/0/79E22F86C5A4FAACC12573B000479C6B/\\$file/81.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Druki6ka.nsf/0/79E22F86C5A4FAACC12573B000479C6B/$file/81.pdf) (dostęp: 1.04.2018).
- Wniosek Rzecznika Ubezpieczonych z dnia 2 stycznia 2014 r., https://rf.gov.pl/pdf/wniosek_448.pdf (dostęp: 22.02.2018).
- Wniosek Rzecznika Finansowego z dnia 21 kwietnia 2017 r., https://rf.gov.pl/pdf/RF_do_SN_zadosc_stany_wegetatywnel.pdf (dostęp: 2.04.2018).

Orzecznictwo

- Postanowienie SN z dnia 27 czerwca 2014 r., III CZP 2/14.
- Postanowienie SN z dnia 21 kwietnia 2017 r., sygn. akt I CSK 472/16.
- Uchwała SN w składzie siedmiu sędziów dnia 15 grudnia 1951 r., sygn. akt C 15/51.

- Uchwała SN z dnia 22 października 2010 r., III CZP 76/10.
- Uchwała SN z dnia 7 listopada 2012 r., III CZP 67/12, OSNC 2013, nr 4, poz. 45.
- Uchwała SN z dnia 19 listopada 2010 r., III CZP 79/10.
- Uchwała z dnia 13 grudnia 1952 r., sygn. akt C 1208/52.
- Uchwała z dnia 29 stycznia 1957 r., I Co 37/56.
- Uchwała z dnia 22 października 2010 r., III CZP 76/10.
- Wniosek z dnia 2 stycznia 2014 r., RU/1/14/TML, https://rf.gov.pl/pdf/wniosek_448.pdf (dostęp: 22.02.2018).
- Wyrok SA w Białymstoku z dnia 18 marca 2008 r., II AKa 26/08.
- Wyrok SA w Gdańsku z dnia 23 września 2005 r., I ACa 554/04.
- Wyrok SA w Gdańsku z dnia 14 grudnia 2007 r., I ACa 1137/07.
- Wyrok SA w Gdańsku z 26 czerwca 2008 r., I ACa 584/08.
- Wyrok SA w Krakowie z 29 listopada 2000 r., I ACa 822/00.
- Wyrok SA w Krakowie z dnia 18 stycznia 2016 r., I ACa 1103/16.
- Wyrok SA w Łodzi z dnia 20 lipca 2017 r., I ACa 1771/16.
- Wyrok SA w Poznaniu z dnia 15 kwietnia 2010 r., I ACa 207/10.
- Wyrok SA w Warszawie z dnia 12 lutego 2013 r., IV ACa 1140/12.
- Wyrok SA w Warszawie z dnia 8 stycznia 2016 r., I ACa 442/15.
- Wyrok SA w Warszawie z dnia 18 stycznia 2016 r., VI ACa 1405/14.
- Wyrok SA we Wrocławiu z dnia 17 września 2013 r., I ACa 840/13.
- Wyrok Sądu Okręgowego w Słupsku z dnia 8 marca 2016 r., sygn. akt I C 352/15.
- Wyrok SN z dnia 15 listopada 1937 r., II C 2097/36.
- Wyrok SN z dnia 24 listopada 1937 r., I C 2096/36.
- Wyrok SN z dnia 5 stycznia 1967 r., I PR 424/67, niepubl.
- Wyrok SN z dnia 5 stycznia 1968 r., I PR 424/67.
- Wyrok SN z dnia 19 września 1968 r., II CR 291/68.
- Wyrok SN z dnia 28 grudnia 1972 r., I CR 615/72.
- Wyrok SN z dnia 27 listopada 1974 r., II CR 658/74, niepubl.
- Wyrok SN z dnia 30 listopada 1977 r., IV CR 458/77, niepubl.
- Wyrok SN z dnia 5 października 2002 r., II CKN 985/00, LEX nr 77043.
- Wyrok SN z dnia 15 października 2002 r., II CKN 985/00.
- Wyrok SN z dnia 25 lutego 2004 r., II CK 17/03, niepubl.
- Wyrok SN z dnia 30 czerwca 2004 r., IV CK 445/03, niepubl.
- Wyrok SN z dnia 13 kwietnia 2005 r., IV CK 648/04.
- Wyrok SN z dnia 9 marca 2007 r., V CSK 459/06, niepubl.
- Wyrok SN z dnia 21 marca 2007 r., I CSK 292/06.
- Wyrok SN z dnia 24 października 2007 r., IV CSK 192/07.
- Wyrok SN z dnia 6 lutego 2008 r., II CSK 459/07.
- Wyrok SN z dnia 16 kwietnia 2008 r., V CSK 544/07, niepubl.
- Wyrok SN z dnia 11 grudnia 2008 r., IV CSK 349/08.
- Wyrok SN z dnia 30 marca 2009 r., V CSK 250/09, niepubl.
- Wyrok SN z dnia 14 stycznia 2010 r., IV CSK 307/09.
- Wyrok SN z dnia 10 listopada 2010 r., II CSK 248/10.
- Wyrok SN z dnia 25 maja 2011 r., II CSK 537/10.
- Wyrok SN z dnia 13 lipca 2011 r., III CZP 32/11.
- Wyrok SN z dnia 15 marca 2012 r., I CSK 314/11.
- Wyrok SN z dnia 22 czerwca 2012 r., V CSK 338/11.
- Wyrok SN z dnia 9 sierpnia 2016 r., II CSK 719/15.
- Wyrok SN z dnia 10 lutego 2017 r., II CSK 291/16.